

2013-2014

47

ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

ANNALES D'ESTHÉTIQUE
ANNALS FOR AESTHETICS

ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΙ ΕΦΗΣ ΜΙΧΕΛΗ
ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

PUBLISHED BY THE PANAYOTIS AND EFFIE MICHELIS FOUNDATION
IN COLLABORATION WITH THE HELLENIC SOCIETY FOR AESTHETICS

ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

Ιδρυτής και Διευθυντής (1962-1969):

Π. Α. ΜΙΧΕΛΗΣ

Εκδοτική Επιτροπή

Γ. ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, Τ. ΒΑΛΑΛΑ, Δ. ΖΗΒΑΣ,
Λ. ΜΠΕΝΑΚΗΣ, Α. ΠΕΡΙΣΤΕΡΑΚΗ,
Γ. ΑΛΑΤΖΟΓΛΟΥ-ΘΕΜΕΛΗ,
Α. ΔΗΜΗΤΣΑΝΤΟΥ-ΚΡΕΜΕΖΗ

Επιμέλεια έκδοσης

Μαρίνα Τσούλη

Σχεδιασμός εξωφύλλου

Ηλίας Κωνσταντόπουλος

Καλλιτεχνικός σχεδιασμός

Άννα Κατσουλάκη

Ηλεκτρονική επεξεργασία - παραγωγή

Γραφικές Τέχνες ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΣ Α.Ε.

Για το περιεχόμενο και τη γλωσσική μορφή των δημοσιευμένων άρθρων την ευθύνη έχουν οι συγγραφείς.

Αλληλογραφία

ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΙ ΕΦΗΣ ΜΙΧΕΛΗ
Βασ. Σοφίας 79, 115 21 Αθήνα

e-mail: info@michelisfoundation.gr
www.michelisfoundation.gr

© 2014 ΙΔΡΥΜΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΚΑΙ ΕΦΗΣ ΜΙΧΕΛΗ
Τυπώθηκε στην Αθήνα

ISSN 1105-0462

ANNALES D'ESTHÉTIQUE / ANNALS FOR AESTHETICS / ΧΡΟΝΙΚΑ ΑΙΣΘΗΤΙΚΗΣ

Founder and director (1962-1969):

P. A. MICHELIS

Editorial committee

G. APOSTOLOPOULOU, T. VALALA, D. ZIVAS,
L. BENAKIS, A. PERISTERAKI,
G. ALATZOGLU-THEMELI,
A. DIMITSANTOU-KREMEZI

Editor in chief

Marina Tsoulou

Cover design

Elias Constantopoulos

Art direction

Anna Katsoulaki

Layout - print production

METROPOLIS Graphic Arts S.A.

The authors undertake full responsibility for the content and wording of the articles published herein.

Correspondence

PANAYOTIS AND EFFIE MICHELIS FOUNDATION
79 Vas. Sofias, 115 21 Athens, Greece

e-mail: info@michelisfoundation.gr
www.michelisfoundation.gr

© 2014 PANAYOTIS AND EFFIE MICHELIS
FOUNDATION
Printed in Athens, Greece

Περιεχόμενα / Contents

- 8 Εισαγωγικό σημείωμα
9 Introductory note
- 11 **Α' Μέρος / Part I**
- 13 La valeur de la métaphore : pour une économie esthétique du kitsch
Vangelis Athanassopoulos
- 21 The art of politics, or the politics of art? Conceptualizing aesthetic commitment from within a Ricoeurian framework
Candess Kostopoulos
- 31 Οι έννοιες της συμμετρίας και της ευμετρίας στη σκέψη του Παναγιώτη Μιχαήλ
Νεφέλη Κυρκίτσου
- 41 Ηθική και Αρχιτεκτονική: Αξιολόγηση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής πρακτικής υπό το πρίσμα της οντολογικής ερμηνευτικής του Hans-Georg Gadamer
Ελένη Τάτλα
- 55 **Β' Μέρος / Part II**
- 57 Ποιός κρίνει το έργο τέχνης; Σύγχρονες ελίτ και αρχαίοι επαίοντες
Κική Αθατζόγλου-Θέμελη
- 73 Μουσική και Αρχιτεκτονική
Γιάννης Ιωαννίδης
- 79 Αρχιτεκτονική και Μουσική - Εκλεκτικές συγγένειες
Ηλίας Κωνσταντόπουλος
- 95 Αντιληπτικές αισθητικές ποιότητες στον δημόσιο χώρο των παραδοσιακών οικισμών
Ελένη Μαϊστρου
- 107 Τα Μαθηματικά, η Γεωμετρία, η Μηχανική και η Αρχιτεκτονική στην Αρχαία Αίγυπτο
Αμάντα-Αλίκη Μαραβέλια
- 167 Η ρύθμιση της πόλης
Παναγιώτης Πάγκαλος
- 177 **Γ' Μέρος / Part III**
- 179 Σχεδιάσμα για την *Εναισθητική* του Alain Badiou
Αλέξανδρος Κεσίσογλου
- 195 *La peinture parlante*: για μια ιστορία της θεωρίας της τέχνης του 17ου αιώνα στη Γαλλία
Τιτίνα Κορνέζου
- 215 À propos de l'icônoclasmé byzantin. La question des sources
Maritimi M. Paléologou
- 241 Η φιλοσοφική ερμηνεία των έργων τέχνης: μια διαχρονική προσέγγιση της φιλοσοφίας του Theodor W. Adorno
Θωμάς Συμεωνίδης
- 251 Περιλήψεις / Abstracts
267 Συνεργάτες του τόμου / Contributors
283 Ειδήσεις / Information

Ηθική και Αρχιτεκτονική: Αξιολόγηση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής πρακτικής υπό το πρίσμα της οντολογικής ερμηνευτικής του Hans-Georg Gadamer*

Ελένη Τάτλα

Μέσα στη Δυτική παράδοση, υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στην ηθική και την αρχιτεκτονική, που θα μπορούσε να ανιχνευθεί ακόμη πιο πίσω από την Κλασική, στην Ομηρική και τη Μυκηναϊκή Εποχή. Η ηθική νομιμοποίηση της Δυτικής αρχιτεκτονικής θεμελιώθηκε κυρίως σε θρησκευτικούς, πολιτικούς και φιλοσοφικούς παράγοντες κατά τη διάρκεια της ελληνικής και της ρωμαϊκής αρχαιότητας, των μεσαιωνικών χρόνων και της Αναγέννησης, που μεταβλήθηκαν σε κοινωνικούς, πολιτικούς, ορθολογικούς και τεχνολογικούς μέσα στα όρια της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.

Με φιλοσοφικούς όρους, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι η πλατωνική σύλληψη των μεμονωμένων πραγμάτων (*αισθητά*) ως εκφράσεων κοσμικής ενότητας ανάμεσα στη λογική, την ηθική και το ωραίο συνιστά τη βάση της μορφής των έργων της αρχιτεκτονικής μέχρι τη Μοντέρνα Εποχή. Η ρήξη αυτής της ενότητας που συντελέστηκε από τον Kant κατά τη διάρκεια του Διαφωτισμού, χαρίζει στην αισθητική την αυτόνομη λειτουργία της, αδιάφορη τόσο για τη λογική όσο και για την ηθική. Πρέπει να μην ξεχνάμε ότι – σε αντίθεση με την ελληνική έννοια της λογικής ως *λόγου* που υποδηλώνει ενότητα ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, η καντιανή ρήξη είναι καλή προστατευμένη μέσα στην ανθρώπινη συνείδηση. Ως συνέπεια, η αρχιτεκτονική μπαίνει στο κατώφλι του εικοστού αιώνα υποφέροντας από μια εσωτερική σύγκρουση ανάμεσα στον αισθητικό της εαυτό που απαιτεί πλήρη ανεξαρτησία και έναν ηθικό, ταγμένο σε μια κοινωνική αποστολή, εαυτό.

Κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, η Δυτική αρχιτεκτονική πρωτοπορία διακατέχεται από δυο κυρίαρχες συμπεριφορές σε σχέση με την ηθική. Η μια συνδέεται με την ερμηνεία αξιών του παρελθόντος και μπορεί να θεμελιωθεί φιλοσοφικά κυρίως στον Πλάτωνα, τον Hegel, τον Heidegger και τον Gadamer, ενώ η άλλη αναφέρεται σε μια κριτική συμπεριφορά απέναντι στη γνώση η οποία έχει ως αφετηρία τη νιτσεική κριτική των αξιών και συνδέ-

* Το παρόν κείμενο αποτελεί μετάφραση στα ελληνικά διάλεξης που δόθηκε τον Ιούλιο του 2011 στην Cartagena της Ισπανίας, στο 5ο Μεσογειακό Συνέδριο Αισθητικής. Το αρχικό κείμενο είναι δημοσιευμένο ηλεκτρονικά με τα πρακτικά του συνεδρίου στη διεύθυνση: <http://www.um.es/vmca/proceedings/index.php>

εται κυρίως με φιλοσόφους όπως ο Lyotard, ο Derrida και ο Deleuze. Στη συνέχεια θα εξετασθούν οι αισθητικές επιπτώσεις στην αρχιτεκτονική μορφή της έννοιας της ηθικής όπως τη συλλαμβάνει ο Hans-Georg Gadamer, σε σχέση με τον ρόλο της αρχιτεκτονικής μέσα στη σύγχρονη πολιτιστική / πολιτική κατάσταση. Για χάρη της σαφήνειας της συζήτησης, θα γίνει μια μικρή αναφορά σε αντίθετες από την προτεινόμενη από τον Gadamer συμπεριφορές προς την ηθική που απορρέουν κυρίως από το Nietzsche, όπως αναφέρθηκε πάρα πάνω.

Θα ξεκινήσουμε τη συζήτηση με την πολεμική του ιστορικού τέχνης David Watkin ενάντια σε οποιαδήποτε προσπάθεια να θεμελιωθεί η αρχιτεκτονική στην ηθική, όπως αυτή εκφράζεται στο βιβλίο του *Morality and Architecture*, Oxford University Press, 1977. Ο Watkin ισχυρίζεται ότι η απαίτηση της αρχιτεκτονικής για ηθική υποσκάπτει τόσο τη φαντασία του ατόμου, όσο και την αισθητική αξία του έργου που μεταφέρεται στο πλαίσιο της καλλιτεχνικής παράδοσης. Η θέση του Watkin όχι μόνο βρίσκεται πολύ κοντά στην καντιανή έννοια της αισθητικής αυτονομίας, αλλά, επιπλέον, υπερασπίζεται σθεναρά την ανωτερότητα του αισθητικού παράγοντα στην αρχιτεκτονική. Σε αυτή τη βάση, ο Watkin προχωρά στην κριτική της αρχιτεκτονικής θεωρίας του δέκατου ένατου και του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα. Χωρίζει την αρχιτεκτονική θεωρία σε τρεις κατηγορίες:

Η πρώτη κατηγορία εστιάζει στις προσπάθειες να εξηγηθούν οι αρχές της αρχιτεκτονικής μορφής με όρους της θρησκείας, της κοινωνιολογίας και της πολιτικής. Σύμφωνα με τον Watkin⁰¹ ήταν ο θεωρητικός της τέχνης A.W.N. Pugin αυτός που εισήγαγε την απαίτηση για ηθική στην αρχιτεκτονική στη μοντέρνα εποχή. Στο έργο του *Contrasts* (1836), ο Pugin ισχυρίζεται ότι οι ίδιες αρχές που συνιστούν τη βάση των θρησκευτικών αληθειών, θα έπρεπε να συνιστούν τη βάση για τον σχεδιασμό της μορφής ενός κτηρίου. Εγκλωβισμένη στην κληροδοτημένη από τον Pugin απαίτηση για αλήθεια, η μοντέρνα αρχιτεκτονική έχει να αντιπαλέψει τις θρησκευτικές αρχές με κάποιο άλλο είδος αλήθειας, επιμένει ο Watkin⁰². Ως συνέπεια, για να είναι ηθικά δικαιολογημένη, η μοντέρνα αρχιτεκτονική αναγκάζεται να καταστεί ορθολογικό εργαλείο κοινωνικής πολιτικής. Επιπλέον, οφείλει να εκφράζει την «αληθινή» φύση των υλικών.

Η δεύτερη κατηγορία αρχιτεκτονικής θεωρίας που συνδέεται με τα ηθικά θεμέλια της σύγχρονης αρχιτεκτονικής, απέναντι στην οποία ο Watkin είναι σκεπτικός, είναι αυτή που βασίζεται στην έννοια του *Zeitgeist*. Το *Zeitgeist* εκφράζει την χεγγελιανή πεποίθηση ότι όλη η ανθρώπινη δημιουργία συμμετέχει στην «αναπόφευκτη πορεία ενός Πνεύματος που διαπερνά τα πάντα»⁰³ Συνδέεται στενά με την παράδοση των ιστορικών της τέχνης με

αντιπροσώπους όπως ο Burckhardt, ο Wölfflin, ο Giedion, ο Riegl και άλλοι. Ο Watkin κατηγορεί τον ιστορικό της μοντέρνας αρχιτεκτονικής Pevsner ότι με την προσήλωσή του σε μια ιστορικιστική, εμπνευσμένη από το *Zeitgeist* πίστη, πιέζει τον μοντέρνο άνθρωπο να αρνηθεί μια δική του παράδοση υπέρ εξωτερικά επιβαλλόμενων νέων πολιτικών και οικονομικών συνθηκών. Ο Watkin έχει ως στόχο την καταδίκη οποιασδήποτε προσπάθειας για επιβολή σε σύγχρονους πολιτικούς οργανισμούς νοητικών ολιστικών μοντέλων ερμηνείας του παρελθόντος. Στο ίδιο πνεύμα, ο Watkin απορρίπτει την έννοια της *Kunstwollen* του Alois Riegl, καθόσον αυτή υποδηλώνει ότι η τέχνη είναι φορέας μιας εσωτερικής τελεολογίας, ενάντια στην οποία η θέληση του ατόμου είναι ανίσχυρη⁰⁴.

Η τρίτη κατηγορία αρχιτεκτονικής θεωρίας που ασχολείται με τις αρχές που διέπουν τη μοντέρνα αρχιτεκτονική, την οποία απεχθάνεται επίσης ο Watkin, είναι η ρασιοναλιστική-τεχνολογική. Έχει τις ρίζες της στους Γάλλους θεωρητικούς του 18ου αιώνα και συνδέεται με την κλασική, τη γοτθική και τη μοντέρνα αρχιτεκτονική. Όπως το θέτει ο Viollet-le-Duc⁰⁵ δίνοντας μια μηχανιστική ερμηνεία για το γοτθικό στοιχείο, «πρέπει μα είμαστε αληθινοί σε σχέση με το πρόγραμμα, και αληθινοί σε σχέση με τις κατασκευαστικές διαδικασίες»⁰⁶. Το πρόγραμμα, που αφορά την οργάνωση των ανθρωπίνων λειτουργικών αναγκών στο χώρο, όπως επίσης και τις δομικές ανάγκες του έργου, συνιστούν –με ηθικούς όρους– την πηγή της μορφής στη μοντέρνα αρχιτεκτονική. Η αλήθεια και η ηθική ορίζονται με βάση την έννοια της παγκοσμιότητας που διέπει μια νέα, κολεκτιβιστική κοινωνία. Μπορούμε κατά συνέπεια να συνάγουμε, ισχυρίζεται ο Watkin, ότι το ατομικό γούστο και η φαντασία είναι ανήθικα και εσφαλμένα όσον αφορά το ρόλο τους στη δημιουργία της αρχιτεκτονικής μορφής⁰⁷.

Ο Hans-Georg Gadamer συνδέεται με τη δεύτερη από τις κατηγορίες αρχιτεκτονικής θεωρίας προς τις οποίες είναι εχθρικός ο Watkin, καθόσον η φιλοσοφία του έχει δομηθεί πάνω στην παράδοση του *Zeitgeist* και της ιστορικής συγκρότησης του όντος. Ο Gadamer υπερβαίνει τη χεγκελιανή φιλοσοφία της ιστορίας και, στη βάση της χαιντεγκεριανής οντολογίας, αντικαθιστά την καρτεσιανή υποκειμενικότητα της συνείδησης με τη λειτουργία της κατανόησης: το είναι που κατανοεί τον εαυτό του μέσα σε μια χρονικότητα. Η αποκάλυψη της αλήθειας της οποίας φορέας είναι η παράδοση, είναι το κύριο έργο της ερμηνευτικής του Gadamer, που αναπτύσσεται σε βάθος στο θεμελιώδες έργο του *Wahrheit und Methode*⁰⁸.

Απορρίπτοντας την εφαρμογή της επιστημονικής μεθόδου, η οποία – απορρέοντας από το πεδίο των φυσικών επιστημών – εξαπλώθηκε σε όλα τα πεδία της γνώσης, ο Gadamer ψάχνει την αλήθεια στην εμπειρία της τέ-

χνος, στη βάση της φαινομενολογικής κατανόησης της πλατωνικής και της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Ισχυρίζεται ότι υπάρχει στενή σχέση ανάμεσα στην ιδέα του για μια παγκόσμια ερμηνευτική μέθοδο και την πλατωνική θεωρία της ομορφιάς. Θεωρεί ότι η φιλοσοφία του συνιστά μέρος της συνέχειας της πλατωνικής παράδοσης, από την αρχαιότητα μέχρι τη σύγχρονη εποχή. Αν η πλατωνική παράδοση είναι αποσπασματική, επιμένει ο Gadamer⁰⁹, αυτό συμβαίνει γιατί μοιάζει με υπόγειο ρεύμα, το οποίο διαποτίζει την φιλοσοφία του Αριστοτέλη και των Σχολαστικών, και μερικές φορές έρχεται στην επιφάνεια όπως στον νεοπλατωνικό και τον χριστιανικό μυστικισμό και τον θεολογικό και φιλοσοφικό πνευματισμό.

Εξαπολύοντας επίθεση στην αδιάφορη ευχαρίστηση του Kant, διαχωρισμένη τόσο από την αλήθεια όσο και από την ηθική, ο Gadamer επιχειρεί να αποκαταστήσει το οντολογικό *status* του πράγματος. Μόνο από την ηθική σκοπιά μπορεί να υπάρξει ενδιαφέρον για την πραγματική, γεγονιική ύπαρξη του ωραίου. Στον Πλάτωνα, το ηθικό (το *αγαθόν*) είναι συνυφασμένο με το ωραίο (το *καλόν*): «το ωραίο αποκαλύπτεται μέσα από την αναζήτηση του ηθικού»¹⁰. Στον Φίληβο, η αλήθεια «είναι μέρος της φύσης του ωραίου», ενώ «το ωραίο δεν είναι απλά συμμετρία αλλά η ίδια η εμφάνιση»¹¹. Επιπλέον, το ουσιώδες στοιχείο του ωραίου είναι η αλήθεια (μη-λήθη). Η πλατωνική έννοια της συμμετοχής (*μέθεξις*) υποδηλώνει ότι το ωραίο μεσοθαβεί ανάμεσα στις ιδέες και τις αισθητές μορφές. Στον Φαίδρο, ο Πλάτων χρησιμοποιεί το παράδειγμα του ωραίου για να αποκαλύψει την *παρουσία* του *είδους*. Σύμφωνα με την οντολογική του λειτουργία, το ωραίο έχει ένα ιδιαίτερο πλεονέκτημα σε σχέση με το ηθικό: γίνεται άμεσα φανερό. Ακολουθώντας τον Πλάτωνα, ο Gadamer¹² υποστηρίζει ότι το ωραίο είναι ο τρόπος εμφάνισης του ηθικού.

Η πυθαγόρεια και πλατωνική έννοια του μέτρου συνιστά τη βάση της στενής σχέσης ανάμεσα στο ωραίο και την τελεολογική τάξη των πραγμάτων. Το μέτρο, η καταλληλότητα και οι ορθές αναλογίες είναι τα συστατικά μέρη του ωραίου για τον Πλάτωνα, ενώ ο Αριστοτέλης δηλώνει ότι τα *είδη* του ωραίου είναι η *τάξις*, η ορθή αναλογία (*συμμετρία*) και η σαφήνεια (το *ωρισμένον*). Ο κόσμος είναι το υπέρτατο παράδειγμα της μαθηματικής τάξης του ωραίου. *Αυτό το είδος του ορισμού του ωραίου είναι παγκόσμιο και οντολογικό και υποδηλώνει ενότητα ανάμεσα στην τέχνη και τη φύση, με προτεραιότητα στη φύση*, υποστηρίζει ο Gadamer¹³. *έσχατα, ο άνθρωπος θα κατανοήσει όλο το ωραίο με όρους του έργου του δικού του νου*.¹⁴ Το νόημα μιας επιστροφής στον Πλάτωνα, εξηγεί ο Gadamer, *δεν είναι η αναβίωση μιας «αισθητικής της τελειότητας» του 18ου αιώνα*. Υποστηρίζοντας ότι ο Kant «*απέδειξε πειστικά το ανυπόστατο του αισθητικού ρασιοναλισμού*» ο Gadamer

επιμένει ότι «δεν είναι σωστό να βασίζουμε τη μεταφυσική του ωραίου αποκλειστικά στην οντολογία του μέτρου και την τελεολογική τάξη του είναι»¹⁵. Η κύρια οντολογική λειτουργία του πλατωνικού ωραίου είναι, σύμφωνα με τον Gadamer, η μεσολάβηση ανάμεσα στις ιδέες και τις εμφανίσεις (τα φαινόμενα) προς την επίτευξη της ενότητας (μέθεξις). Αν και το ηθικό από μόνο του δεν έχει τη δύναμη της εμφάνισης στον κόσμο των αισθητών μορφών, αυτό ενεργοποιεί τη λειτουργία του ωραίου.

Όσον αφορά τη σχέση ανάμεσα στην ηθική και τις πρακτικές ανάγκες, ο Gadamer¹⁶ σημειώνει ότι η ελληνική λέξη για το ωραίο, *καλόν*, βρίσκεται σε αντίθεση με το *χρήσιμον*. Το *καλόν* είναι μέρος της *παιδείας* και όχι των αναγκών της ζωής. Δεν έχει εργαλειακή αξία. Είναι επιθυμητό για χάρη του και όχι για τη χάρη κάποιου άλλου. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε, με βάση τον Gadamer, ότι το ηθικό και κατά συνέπεια και το ωραίο είναι ξένα προς τις πρακτικές ανάγκες που η αρχιτεκτονική οφείλει να ικανοποιήσει. Αυτό βρίσκεται σε πλήρη αντίφαση με τις θεμελιωδές αρχές της μοντέρνας αρχιτεκτονικής, όπου το ηθικό συνδέεται με πρακτικές ανάγκες.

Μέσω της ερμηνευτικής εμπειρίας, το *είναι* παρουσιάζεται ως γλώσσα¹⁷. Η διαλεκτική ως ανοιχτή, αέναη διαδικασία συνιστά τον πυρήνα της γλώσσας. Η διαδικασία αυτή όμως δεν έχει νόημα χωρίς την εμπλοκή της πράξεως (*praxis*). Ο Gadamer προτείνει τον ερμηνευτικό του κύκλο: από την κατανόηση στην ερμηνεία και μετά στην εφαρμογή. Η φαινομενολογική κατανόηση της παράδοσης γίνεται η βάση της ερμηνείας, από την ιδιαίτερη κοινωνικο-πολιτιστική θέση του ερμηνευτή. Με αυτόν τον τρόπο, οι προκαταλήψεις του ερμηνευτή είναι προϋποθέσεις για την αλήθεια της ερμηνείας¹⁸. Η εφαρμογή προκύπτει ως το αποτέλεσμα της ερμηνείας, με μοναδικό σκοπό να διατηρήσει την ερμηνευτική διαδικασία σε κίνηση. Το έργο της τέχνης και της αρχιτεκτονικής μπορεί να γεννηθεί μόνο μέσω αυτής της διαδικασίας και να απολαύσει την ύπαρξη ως μορφή εμφάνισης της γνώσης μέσα στα όρια ενός ενοποιημένου, περικλείοντος τα πάντα, λόγου. Παρά το γεγονός ότι μέσα από την ερμηνευτική διαδικασία το έργο βρίσκεται σε συνεχή ροή, αυτό συνιστά πάντα ένα συνεκτικό, αρμονικό όλο. Είναι οι δυνητικά ατέλειωτες σειρές διαφορετικών μεταξύ τους έργων που μπορεί να προκύψουν από την ίδια διαδικασία, αυτό που συνιστά τον γεγονικό χαρακτήρα του έργου ως ενσάρκωση της ηθικής μέσα στο βασίλειο της οντολογικής ερμηνευτικής του Gadamer.

Η αρχιτεκτονική της Αναγέννησης φαίνεται – με μια πρώτη ματιά – να συνιστά εξαιρετικό παράδειγμα κατανόησης και ερμηνείας αξιών του παρελθόντος σύμφωνα με την ερμηνευτική φιλοσοφία του Gadamer (ΕΙΚ. 1). Στο έργο του *Quattro libri dell' architettura*, που πρωτοδημοσιεύθηκε το 1570,

ο Palladio διακηρύττει ότι η άσκηση της αρχιτεκτονικής ως καταφανής εκδήλωση της αρετής (*virtus*) αποτελεί ηθικό καθήκον του αρχιτέκτονα¹⁹. Προσπαθεί να αναδημιουργήσει την κλασική ρωμαϊκή αρχιτεκτονική, ερμηνευμένη μέσα από τη διδασκαλία της πλατωνικής και της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Στο αρχιτεκτονικό του έργο, ο Palladio επικεντρώνεται στην έννοια της αρετής με διάφορους τρόπους: μιμούμενος τις κιονοστοιχίες της κλασικής αγοράς επειδή θεωρεί ότι συνιστούν την πεμπτούσια του πολιτικού χώρου στην αρχαία Ελλάδα και Ρώμη, διαμορφώνοντας την είσοδο στις βίλλες του με τέτοιο τρόπο ώστε να μοιάζει με το τμήμα εισόδου στους κλασικούς ναούς, χρησιμοποιώντας κανόνες αναλογίας και συμμετρίας για να πετύχει ενότητα της μορφής καθ' εαυτής και με τον κόσμο²⁰.

Παρ' όλα αυτά, επιδιώκοντας να διασαφηνίσει την έννοια της ιστορικής συνείδησης, ο Gadamer αναφέρεται στον Palladio με αρνητικό τρόπο: «*Ο σκοπός της ιστορικής συνείδησης δεν είναι να χρησιμοποιήσει το κλασικό πρότυπο με άμεσο τρόπο, όπως ο Palladio ή ο Corneille, αλλά να το γνωρίσει ως ένα ιστορικό φαινόμενο που μπορεί να κατανοηθεί αποκλειστικά με όρους της δικής του εποχής*»²¹. Ο Gadamer θεωρεί ότι η αρχιτεκτονική του Palladio συνιστά απλά ιστορική ανάπλαση του παρελθόντος. Στο πλαίσιο της ερμηνευτικής θεωρίας, είναι θεμελιώδες η κατανόηση να διατηρεί τη συνείδηση ότι όχι μόνο εμείς ανήκουμε στον ιστορικό κόσμο του έργου, αλλά και ότι το έργο ανήκει στον δικό μας κόσμο. Στον Palladio, η αρχιτεκτονική μορφή δεν προκύπτει μέσα από την κατανόηση μιας ιδιαίτερης ιστορικής περιόδου ως όλου – όπως προτείνει ο Gadamer – αλλά μέσα από μια διαδικασία που υποδηλώνει αποσπασματοποίηση και επιλογή, καθόσον, ως επί το πλείστον, συγχώνευσε ρωμαϊκές μορφές από τη μια, με έννοιες της κλασικής ελληνικής φιλοσοφίας από την άλλη.

Είναι γεγονός ότι ο Palladio άσκησε τεράστια επίδραση όχι μόνο στην κλασική αλλά και στη μοντέρνα και τη σύγχρονη αρχιτεκτονική. Ο ιστορικός της αρχιτεκτονικής Colin Rowe, στο βιβλίο του *The Mathematics of the Ideal Villa and other Essays* όπου διερευνά τις κλασικές ρίζες του Μοντέρνου, υποστηρίζει ότι οι βίλλες του Le Corbusier αντηχούν την επικήληση της ρωμαϊκής αρετής από τον Palladio, με όρους μαθηματικής αρμονίας²².

Με αφετηρία την αριστοτελική σύλληψη της ηθικής ως ανεξάρτητης από τη μεταφυσική, ο Gadamer αντιτίθεται στη μαθηματική έκφραση της αρετής. Έτσι έχει άλλον ένα λόγο για να είναι επιφυλακτικός απέναντι στην αρχιτεκτονική του Palladio. Όπως εξηγεί ο ίδιος²³, *το ερμηνευτικό πρόβλημα είναι το πρόβλημα της εφαρμογής κάποιας έννοιας με καθολική ισχύ σε ένα μεμονωμένο πράγμα, πάλι και πάλι με διάφορους τρόπους*. Με αφετηρία την σωματική διδασκαλία, ο Αριστοτέλης εμμένει ότι η γνώση είναι ουσιαστικό

ΕΙΚΟΝΑ 01
Andrea Palladio,
Villa Foscari,
La Malcontenta,
1550-60

ΕΙΚΟΝΑ 02
Η θεωφόρος
των τριών μιλίων,
Albert Speer, 1939.
Πρόγραμμα
της μελέτης
για την ανέγερση
του Βερολίνου που
σχεδίαζε ο Hitler.

ΕΙΚΟΝΑ 03
Speer και Hitler
συζητούν
σκυμμένοι πάνω
στα αρχιτεκτονικά
σχέδια της
ανέγερσης.

συστατικό του ηθικού όντος.²⁴ Η γνώση δεν έχει νόημα για τον Αριστοτέλη χωρίς την εφαρμογή. Αυτή είναι που δίνει στο πρόβλημα της μεθόδου την ηθική του συνάφεια. Σε αντίθεση από τη σύλληψη του καλού από τον Πλάτωνα, δεν είναι μόνο αδύνατο αλλά και μη αρμόζον για το ηθικό με αυτή την έννοια να επιτύχει την απόλυτη ακρίβεια των μαθηματικών²⁵. Ως συνέπεια, θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι ένα αρχιτεκτονικό έργο μπορεί να εκφράσει την αλήθεια ακόμη και χωρίς μαθηματική αρμονία.

Η έννοια της εφαρμογής, στο πλαίσιο της ερμηνευτικής φιλοσοφίας του Gadamer, επηρεάζει τη διαμόρφωση της κατανόησης από την αρχή. Πέραν από την επιβολή κάποιας δοσμένης από πριν καθολικής έννοιας πάνω σε μια ιδιαίτερη κατάσταση, η εφαρμογή αφορά στην κατανόηση του καθολικού μέσα στην ιδιαίτερη ερμηνευτική κατάσταση του ερμηνευτή²⁶. Όσον αφορά στην αρχιτεκτονική, θα μπορούσαμε να διακρίνουμε ανάμεσα στη χρήση της κλασικής αρχιτεκτονικής από τον Albert Speer στην υπηρεσία της πολιτικής ιδεολογίας του Adolf Hitler για παράδειγμα, και την ερμηνεία της κλασικής παράδοσης στις αστικές βίβες στην Rauchstrasse στο Βερολίνο, από αρχιτέκτονες όπως ο Rob Krier, ο Aldo Rossi, ο Hans Hollein, ο Giorgio Grassi κ.ά. (ΕΙΚ. 4-8).

«Η κατανόηση πρέπει να θεωρείται λιγότερο μια υποκειμενική πράξη και περισσότερο μια συμμετοχή σε ένα γεγονός της παράδοσης» ισχυρίζεται ο Gadamer²⁷. Σε αυτό το πνεύμα, σύγχρονοι αρχιτέκτονες όπως οι Leon & Rob Krier (1979), Aldo Rossi (1982), Carlo Scarpa, Δημήτρης Πικιώνης, Demetri Porphyrios (1982) μπορεί να θεωρηθεί ότι εκφράζουν μια ευρεία κατανόηση της παράδοσης, σύμφωνα με την έννοια που δίνει στον όρο ο Gadamer. Όλοι οι πάρα πάνω αρχιτέκτονες απορρίπτουν μορφές που συνδέονται με την επιστήμη και την τεχνολογία και επικαλούνται την παράδοση ως ένα συνεχές της ανθρώπινης ύπαρξης με τον κόσμο μέσα στην χρονικότητά του. Μπορούμε να ισχυριστούμε, με όρους του Gadamer, ότι το αρχιτεκτονικό τους έργο, πέρα από το να αποτελεί μια έκφραση της ιδέας του καλού ως

κηνής γενικότητας μέσα από την αναπαραγωγή κλασικών μορφών και αρμονικών μαθηματικών αναλογιών, είναι το αποτέλεσμα μιας ηθικής πράξης που ξεκινά από και επιστρέφει στην φαινομενολογική κατανόηση του παρελθόντος.

Ο Gadamer παραδέχεται ότι η προσπάθειά του να ενοποιήσει τον άνθρωπο με τον κόσμο μέσα στην ιστορία και έξω από τη μεταφυσική, ως συνεχής, αέναη διαδικασία, παρά τις χεγγελιανές της αντηχήσεις, οφείλει πάρα πολλά στη νιτσεική έννοια της ερμηνείας ως αντίθετης στη μεταφυσική αλήθεια. Παρ' όλα αυτά, αν παραδεχτούμε μαζί με τη νιτσεική κριτική στην ηθική ότι η ιστορία δεν είναι παρά μια παρέλθση από θρησκευτικές, πολιτικές και άλλες δυνάμεις μεταμφιεσμένες πίσω από μορφές, και ότι η γνώση – όχι μόνο ρασιοναλιστική αλλά και λογικο-φιλοσοφική – από την εποχή του Πλάτωνα και του Σωκράτη, έχει ως σκοπό να κατακτήσει και να καταστρέψει τα πράγματα, η ενότητα και η συνοχή του όλου οικοδομήματος της ερμηνευτικής οντολογίας του Gadamer τίθεται υπό αμφισβήτηση²⁸.

Η έννοια της εφαρμογής στον ερμηνευτικό κύκλο του Gadamer δεν στοχεύει να προσδώσει στη μορφή καθ' εαυτήν κάποια ιδιαίτερη σημασία. Η μορφή δε νοείται να γίνεται κατανοητή από μόνη της. Έτσι η κλασική μορφή για τον Gadamer δεν είναι φορέας του καλού και της αλήθειας λόγω ίδιας αξίας. Με την έννοια ότι ο Hitler δεν θα μπορούσε να αναγεννήσει τα ρωμαϊκά ιδεώδη χτίζοντας ένα αντίγραφο του Πανθέου στο Βερολίνο, όπως σκόπευε. Ο ερμηνευτής οφείλει να ασχοληθεί με την κατανόηση της ιδιαίτερης κοινωνικο-πολιτιστικής κατάστασης του έργου, ενώ είναι περιορισμένος από τη δική του ιστορικότητα. Με αυτόν τον τρόπο, αντί για έναν ορίζοντα του παρόντος, έχουμε συγχώνευση ιστορικών οριζόντων υπό το φως του παρόντος. Η προ-κατανόηση όπως επίσης και η προκατάληψη εμπλέκονται στην αλληλεπίδραση με την παράδοση²⁹. Η προ-κατανόηση είναι αυτό που ο Heidegger ονόμαζε εμπροσθοφυλλική της γνώσης. Υποδηλώνει ότι πάντα ερμηνεύουμε στη βάση κάποιων εννοιών που συγκροτούν το έδαφος της κατανόησής μας. Οι προκαταλήψεις από την άλλη μεριά είναι συνθήκες της

EΙΚΟΝΕΣ 04, 05
Rob Krier,
Rauchstrasse,
Urban Villa,
Berlin, 1984

EIKONA 06
Hans Hollein,
Rauchstrasse,
Urban Villa,
Berlin, 1985

EIKONA 07
Aldo Rossi,
Gianni Braghieri,
Rauchstrasse,
Urban Villa,
Berlin, 1984

EIKONA 08
Giorgio Grassi,
Rauchstrasse,
Urban Villa,
Berlin, 1984

κατανόησης³⁰. Δεν μπορεί να υπάρξει κατανόηση ούτε γνώση χωρίς αυτές. Ο Gadamer υποστηρίζει ότι μόνον μέσα από την ανοικτότητα μας στην αλήθεια της παράδοσης μπορούμε συνεχώς να δοκιμάζουμε τις προκαταλήψεις μας. Η παραγωγή της μορφής χρησιμεύει ως μέσον για την επίτευξη ηθικής γνώσης, μέσα από μια αέναη, ανοικτή διαδικασία κατανόησης, ανάμεσα στον ερμηνευτή και την παράδοση. Αυτό είναι πιθανά το νόημα της αναφοράς του Gadamer στον Palladio: συνέχεια δεν σημαίνει ομοιότητα.

Συζητήσαμε πάρα πάνω τη συμπεριφορά της Δυτικής αρχιτεκτονικής προς την ηθική, σε σχέση με την οντολογική ερμηνευτική του Gadamer. Στη συνέχεια, θα κάνουμε μια σύντομη αναφορά στην αντίθετη συμπεριφορά, η οποία απορρέει από τη νιτσειϊκή κριτική στην ηθική και έχει εκφραστεί από φιλοσόφους όπως ο Lyotard, ο Derrida και ο Deleuze, σε σχέση με την αρχιτεκτονική.

Απορρίπτοντας οποιαδήποτε ιστορικιστική προσπάθεια για επίτευξη ενότητας και σταθερότητας ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν, ο Lyotard υποστηρίζει ότι το *Zeitgeist* θρηνεί, καθόσον δεν μπορεί να ανοίξει νέες προοπτικές για τον άνθρωπο. Το μόνο που μπορεί να κάνει είναι να εκφράσει την ύπαρξή του μέσα από αντιδραστικές συμπεριφορές και ουτοπίες. Η υποχώρηση της ιδέας της προόδου συνυφασμένης με τον ορθολογισμό και την έννοια της ελευθερίας, μπορεί να εκφραστεί στη μοντέρνα αρχιτεκτονική μέσα από το *bricolage*, υποστηρίζει ο Lyotard: αποσπάσματα στοιχείων προηγούμενων περιόδων και στυλ, που γίνονται αντιληπτά σαν σε όνειρο (εικ. 9-12). Αναφέρεται στο έργο του Paolo Portoghesi ή του Vittorio Gregotti³¹. Η σύλληψή του μας θυμίζει την περιγραφή από τον Walter Benjamin του *Angelus Novus* του Klee: ο άγγελος της ιστορίας διαλογίζεται, με μάτια καρφωμένα στα ερείπια του παρελθόντος, ενώ ένας δυνατός αέρας τον μετακινεί προς τα πίσω, στο μέλλον³².

Μέσα στα όρια της φιλοσοφίας της αποδόμησης του Derrida, η σχέση της σύγχρονης αρχιτεκτονικής με την παράδοση θεμελιώνεται στη νιτσειϊκή έννοια της καταστροφής της ταυτότητας, που υποδηλώνει την απόρριψη

του αρχετύπου, υπέρ της μεταμφίσεως και της ερμηνείας³³. Το έργο παύει να αποτελεί ένα συνεκτικό και ομοιογενές όλο. Η σταθερότητα, το μέτρο και η αρμονία καταλύονται. Τα όρια συγχέονται. Η συγκέντρωση αποσπασμάτων που δεν συνθέτουν ένα όλο και αντιστέκονται σε οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής τάξης, συνιστούν την αρχιτεκτονική μεταφορά της Αποδόμησης. Η αλληγορία υποκαθιστά τη μίμηση και το πρωτότυπο αντικαθίσταται από το *montage*³⁴. Τα έργα αρχιτεκτόνων όπως ο Bernard Tschumi, ο Peter Eisenman, ο Daniel Libeskind, η ομάδα Coop Himmelblau, συνδέονται στενά με τη φιλοσοφία της αποδόμησης³⁵ (ΕΙΚ. 13).

Υπό την επιρροή της φιλοσοφίας του Gilles Deleuze, η σύγχρονη αρχιτεκτονική πρωτοπορία καθίσταται αλληγορία της απειροστικής δομής της συνείδησης³⁶. Η σύνθεση και η ενότητα αφορούν στην συγχώνευση απλών ετερογενών συστατικών που διατηρούν το *status* τους, σε συνέχειες. Υποκείμενη στη δράση δυνάμεων, στη διαπερατότητα και την συγχώνευση, η σύγχρονη αρχιτεκτονική καταλήγει ως ρευστή αρχιτεκτονική, αρχιτεκτονι-

ΕΙΚΟΝΕΣ 09-12
James Sterling,
Staatsgalerie,
Stuttgart, 1984

κή γεωγραφία, διαδραστική αρχιτεκτονική, αρχιτεκτονική της συνειδητής επιφάνειας, νεοπλασματική αρχιτεκτονική³⁷ (ΕΙΚ. 14).

Ξεκινήσαμε αυτή τη συζήτηση με την κριτική της αρχιτεκτονικής θεωρίας του 19ου και του πρώτου μισού του 20ού αιώνα από τον David Watkin. Ο Watkin υποστηρίζει ότι η μοντέρνα αρχιτεκτονική, παρά την απαίτησή της για αισθητική αυτονομία, είναι καλά προσδεμένη στην ηθική, με κοινωνικούς, πολιτικούς, ορθολογικούς και τεχνολογικούς όρους, όπως επίσης με όρους του *Zeitgeist*. Με αυτόν τον τρόπο, η ηθική υπονομεύει την ατομική φαντασία καθώς και την αισθητική αξία του έργου ως φορέα της καλλιτεχνικής παράδοσης.

Εξαπολύοντας επίθεση στην *αδιάφορη ευχαρίστηση* του Kant που φαίνεται να αποτελεί την αφετηρία της κριτικής του Watkin, ο Gadamer επιδιώκει να αποκαταστήσει το οντολογικό status του πράγματος μέσω της επαναφοράς της ενότητας ανάμεσα στην αισθητική, την ηθική και τη λογική, στη βάση της πλατωνικής και της αριστοτελικής φιλοσοφίας. Προτείνει τον ερμηνευτικό του κύκλο που λειτουργεί μέσα στη διαλεκτική ως ανοικτή διαδικασία. Μια ατελείωτη σειρά έργων μπορεί να προκύψει από μια συνεχή διαδικασία κατανόησης – ερμηνείας – εφαρμογής. Όμως, η ενότητα και η συνοχή που η αρχιτεκτονική απολαμβάνει μέσα στην οντολογική ερμηνευτική του Gadamer διακόπτεται βίαια σε έργα που συνδέονται με μια αντίθετη θέση προς την ηθική, με αφετηρία τον Nietzsche. Η ανάγκη για ένα συνεχή διάλογο ανάμεσα στις δυο, αντίθετες μεταξύ τους θέσεις, που συζητήθηκαν πάρα πάνω, σε σχέση με την αρχιτεκτονική, η μια αντιπροσωπευόμενη από τον Gadamer και η άλλη από φιλοσόφους όπως ο Lyotard, ο Derrida ή ο Deleuze, είναι θεμελιώδης. Επιπλέον, η σύγχρονη αρχιτεκτονική πρωτοπορία ωφείλει πολλά στη φιλοσοφία που την προμηθεύει με μέσα επικοινωνίας και αλληλεπίδρασης με άλλα πεδία της ανθρώπινης έκφρασης και δράσης μέσα στην κοινωνία μας.

ΕΙΚΟΝΑ 13

Coop Himmelblau,
Εκθεσιακός χώρος,
Croninger Museum,
Croningen,
Netherlands,
1993-94

ΕΙΚΟΝΑ 14

Odile Decq,
Εστιατόριο
“Το Φάντασμα της
Όπερας”,
Όπερα Garnier,
Παρίσι, 2008-11

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

⁰¹ Watkin, 1977, σ. 3-4.

⁰² Στα όρια της μοντέρνας avant-guard αρχιτεκτονικής, το θρησκευτικό θεμέλιο της αρχιτεκτονικής υποχωρεί υπέρ κοινωνικών, ηθικών και φιλοσοφικών αρχών. Με τα λόγια του Le Corbusier: «Ένας άνθρωπος που ασκεί μια θρησκευτική πρακτική και δεν πιστεύει στην αντίστοιχη θρησκεία είναι ένας καημένος αχρείος.[...] Είμαστε αξιολύπτοι γιατί ζούμε σε σπίτια χωρίς αξία, αφού καταστρέφουν την υγεία μας και το ηθικό μας» (Le Corbusier, 1987, σ. 14). Όπως σημειώνει ο Giedion: «η σύγχρονη αρχιτεκτονική ξεκινά από ένα ηθικό πρόβλημα [...] (και όπου) της επιτράπηκε να προσφέρει ένα νέο περιβάλλον για τη σύγχρονη ζωή, αυτή η νέα ζωή έχει επιδράσει με τη σειρά της πάνω στη ζωή από την οποία αυτή ξεπηδά. Η νέα ατμόσφαιρα έχει επιφέρει αλλαγή και εξέλιξη στις σκέψεις των ανθρώπων που ζουν μέσα σε αυτή» (Giedion, 1971, σ. 705. Βλέπε συζήτηση σε: Watkin, 1977, σ. 4).

⁰³ Watkin, 1977, σ. 6.

⁰⁴ Watkin, 1977, σ. 8.

⁰⁵ Viollet-le-Duc, 1889, vol. I, σ. 448.

⁰⁶ Watkin, 1977, σ. 8.

⁰⁷ Watkin, 1977, σ. 14; Pevsner, 2005, σ. 110-11.

⁰⁸ Gadamer, 1960.

Gadamer, 2004, σ. 480-481.

¹⁰ Gadamer, 2004, σ. 475.

¹¹ Gadamer, 2004, σ. 477.

¹² Gadamer, 2004, σ. 476.

¹³ Gadamer, 2004, σ. 474.

¹⁴ Ο Gadamer (2004, σ. 474) συνδέει την οντολογική αξία του μέτρου και της αρμονίας στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη με την έννοια της μορφής ως *Gestalt* στη μοντέρνα εποχή, και ασκεί κριτική στη χρήση της *Gestalt* από τη μοντέρνα επιστήμη (ιδιαίτερα στη ζώσα φύση, τη βιολογία και την ψυχολογία), ως ενός εκληπτυσμένου τρόπου κυριαρχίας του είναι. Ισχυρίζεται επίσης ότι η επιστήμη δέχεται την ομορφιά της φύσης, την ομορφιά της τέχνης και την αδιάφορη ευχαρίστηση μόνον στον βαθμό που η ομορφιά υπηρετεί τον σκοπό της επιστήμης να κυριαρχήσει στη φύση.

¹⁵ Gadamer, 2004, σ. 475.

¹⁶ Gadamer, 2004, σ. 472-3.

¹⁷ Gadamer, 2004, σ. 387 κ. εξ.

¹⁸ Gadamer, 2004, σ. 267.

¹⁹ Palladio, 1965.

²⁰ Wittkower, 1973, σ. 577 κ. εξ.

²¹ Gadamer, 2004, σ. 290.

²² Rowe, 1988, σ. 8 κ. εξ.

²³ Gadamer, 2004, σ. 312.

²⁴ Όπως αναφέρει ο Gadamer, ο Αριστοτέλης διακρίνει ανάμεσα στην ηθική γνώση (φρόνησις) και τη θεωρητική γνώση (επιστήμη). Η επιστήμη είναι αποδεικτική γνώση και εκπροσωπείται από τα μαθηματικά. Οι ανθρωπιστικές επιστήμες συνδέονται με την ηθική γνώση. Το αντικείμενό τους είναι ο άνθρωπος και το τί αυτός γνωρίζει για τον εαυτό του. Ο άνθρωπος γνωρίζει για τον εαυτό του ως δρον ον. Για τους Έλληνες, η τέχνη είναι μια υποδειγματική μορφή δράσης που διέπεται από γνώση. Ως τέτοια, συνδέεται με την ηθική και κατά συνέπεια και με την πρακτική γνώση (Gadamer, 2004, σ. 312-313).

- ²⁵ Gadamer, 2004, σ. 311.
²⁶ Gadamer, 2004, σ. 321.
²⁷ Gadamer, 2004, σ. 291.
²⁸ Nietzsche, 1998.
²⁹ Gadamer, 2004, σ. 267-73.
³⁰ Gadamer, 2004, σ. 277-98.
³¹ Lyotard, 1986, σ. 6-7.
³² Benjamin, 1969, σ. 257.
³³ Derrida, 2004, Derrida & Peter Eisenman.
³⁴ Owens, 1984, σ. 203-35.
³⁵ Johnson & Wigley 1988, Papadakis 1989, Tschumi 1996.
³⁶ Deleuze 2007, Cache 1995, Lynn 2004.
³⁷ Wiley 2002, 2004, 2008.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BENJAMIN, W. Theses on the Philosophy of History. Σε: H. Arendt εκδ. 1969. *Walter Benjamin, Illuminations*. N. Y.: Schocken Books.
- CACHE, B. 1995. *Earth Moves. The Furnishing of Territories*. Μεταφρ. A. Boyman. U.S.: Massachusetts Institute of Technology
- DELEUZE, G. 2007. *The Fold: Leibniz and the Baroque* (1988). Μεταφρ. T. Conley. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- DERRIDA, J. 2004. *Dissemination* (1972). Μεταφρ. B. Johnson. London: Continuum.
- DERRIDA, J. & EISENMAN, P. *Chora L Works*. Kipnis, J. & Leeser Th. eds. N. Y.: The Monacelli Press.
- GADAMER, H.-G. 2004. *Truth and Method* (1960). Μεταφρ. J. Weinsheimer and D. G. Marshall. London: Continuum.
- GIEDION, S. 1971. *Space, Time And Architecture: The Growth of a New Tradition* (1941). Oxford: Oxford University Press.
- JOHNSON, P. & WIGLEY, M. 1988. *Deconstructivist Architecture, Exhibition Catalogue*. New York: Museum of Modern Art.
- KRIER, R. 1979. *Urban Space*. Εισαγωγή Colin Rowe. London: Academy Editions.
- LE CORBUSIER. 1987. *Towards a New Architecture* (1921). Μεταφρ. F. Etchells. *Αντύπωση της έκδοσης του 1931*. London: The Architectural Press.
- LYNN, G. καλεσμένος εκδ. 2004. *Architectural Design: Folding in Architecture*. London: Wiley –Academy.
- LYOTARD, J.-F. Defining the Postmodern. Σε: Appignanesi, L. εκδ. 1986. *ICA Documents 4*. London: The Institute of Contemporary Arts.
- NIETZSCHE, F. 1998. *On the Genealogy of Morality*. Μεταφρ. M. Clark & A. J. Swensen. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- OWENS, G. 1984. The Allegorical Impulse: Towards a Theory of Postmodernism. Σε: Brian Wallis εκδ., *Art After Modernism: Rethinking Representation*. New York: The New Museum of Contemporary Art, σελ. 203-235.

- PALLADIO, A. 1965. *The Four Books of Architecture* (1570). Μεταφρ. I. Ware. USA: Dover Publications.
- PAPADAKIS, A. et al. εκδ. 1989. *Deconstruction, Omnibus Volume*. London: Academy Editions.
- PEVSNER, N. 2005. *Pioneers of Modern Design: From William Morris to Walter Gropius* (1936). Εισαγ. R. Weston. Yale: Yale University Press.
- PORPHYRIOS, D. 1982. *Sources of Modern Eclecticism*. London: Academy Editions.
- PUGIN, A. W. N. 2011. *Contrasts*. Facsimile της έκδοσης του 1841. U. K.: Spire Books Ltd.
- READ, H. 1971. *Anarchy and Order, Essays in Politics* (1954). Boston: Beacon Press.
- ROSSI, A. 1982. *The Architecture of the City*. Cambridge Massachusetts: MIT Press.
- ROWE, C. 1988. *The Mathematics of the Ideal Villa and Other Essays* (1976). USA: MIT Press.
- TSCHUMI, B. 1996. *Architecture and Disjunction*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- VIOLLET-LE-DUC. 1875. *Discourses on Architecture* (2 τόμοι, 1858–72). Μεταφρ. H. V. Brunt. New York: Grove Press. Διατίθεται στο: <http://www.archive.org/stream/discoursesonarc00violgoog#page/n36mode/2up> (Πρόσβαση: 30 Νοέμβρη, 2011).
- WATKIN, D. 1977. *Morality and Architecture*. Oxford: Oxford University Press.
- WILEY, J. εκδ., Rahim, A. προσκ. εκδ. 2002. *Contemporary Techniques in Architecture*. Magazine: *Architectural Design*. London: Wiley.
- WILEY, J. εκδ., Taylor, M. προσκ. εκδ. 2004. *Surface Consciousness*. Magazine: *Architectural Design*. London: Wiley.
- WILEY, J. εκδ., Hensel, M. et al. προσκ. εκδ. 2004. *Emergence: Morphogenetic Design Strategies*. Magazine: *Architectural Design*. London: Wiley.
- WILEY, J. εκδ., Cruz, M. & Pike S. προσκ. εκδ. 2008. *Neoplastic Design*. Magazine: *Architectural Design*. London: Wiley.
- WITTKOVER, R. 1973. *Architectural Principles in the Age of Humanism*. Great Britain: Academy Editions.

ΠΗΓΕΣ

- Εικόνα 2, 3, σ. 00: http://en.wikipedia.org/wiki/File:Bundesarchiv_Bild_146III-373,_Modell_der_Neugestaltung_Berlins_%28%22Germania%22%29.jpg
- Εικόνα 8, σ. 00: http://farm4.static.flickr.com/3058/2854548788_cd667d83db.jpg?v=1221345445 (28/03/13)
- Εικόνα 13, σ. 00: <http://www.architravel.com/architravel/building/803#,> 25/03/2013
- Εικόνα 14, σ. 00: <http://freshome.com/2011/09/15/unique-dining-experience-at-phantom-opera-garnier-restaurant> (25/03/2012)